

Dinko Ćupan

Augustin i problem povijesti

Uvod

Filozofija povijesti svoj početak ima u Augustinovom djelu *De civitate Dei*. Svojim promišljanjem i izlaganjem povijesti Augustin je stvorio model koji će kroz različite varijacije i projekcije¹ određivati promišljanje povijesti sve do današnjih dana. *De civitate Dei* nije filozofija povijesti u pravom smislu, jer Augustin pri svom promišljanju povijesti manje filozofira a više dogmatizira, tako da je njegovo djelo nešto između teologije povijesti² i filozofije povijesti. No bez obzira na tu dvojakost riječ je o prvom cjelovitom promišljanju povijesti, stavljanju povijesti i njenog smisla u pitanje. "U knjizi *O božjoj državi*, napisanoj između 413. i 427. godine, možemo zamijetiti prvi pokušaj stvaranja filozofije povijesti, tj. odgovora na pitanje: koji je pravi smisao ljudske povijesti."³

Prijelom

Augustinovo djelo utemeljuje jedan bitan prijelom u razumijevanju svijeta i čovjeka, prijelom koji je donijelo kršćanstvo. Kršćanstvo možemo promišljati kao strukturu dugog trajanja, a upravo nam

---

¹*Primjer jedne takve projekcije je Hegelova filozofija povijesti. "Bilo je potrebno petnaest stoljeća zapadnog mišljenja prije no što se Hegel mogao odvažiti na to da oči vjere pretvori u oči uma, a od Augustina zasnovanu teologiju u povijesnu filozofiju, koja nije ni sveta ni profana. Ona je jedna čudna mješavina: događanje je spasa projicirano u ravan svjetske povijesti, a ova posljednja je podignuta na ravan toga prvog." (Karl Löwith, Svjetska povijest i događanje spasa, August Cesarec, Zagreb, 1990, str. 89)*

²*"Ona nije filozofija povijesti, nego dogmatično izlaganje kršćanstva u svjetskom zbivanju." (ibid., str. 207) Slično mišljenje izlaže i Predrag Vranicki: "Njegova filozofija historije nije mogla biti ništa drugo nego teologija historije." (Filozofija historije, Naprijed, Zagreb, 1988, str. 44) Neki mislioci nasuprot ovom mišljenju Augustinovo djelo proglašavaju pravom filozofijom povijesti: "Odlučan problem kojem valja pristupiti jest ovaj: Što može biti prava filozofija povijesti?. Prvi je veliki primjer takve filozofije u Božjoj državi sv. Augustina." (Jacques Maritain, Filozofija povijesti, FTI, Zagreb, 1990, str. 13)*

³*Bernard Cazes, Povijest budućnosti, August Cesarec, Zagreb, 1992, str. 50.*

Augustinovo djelo omogućuje uvid u nastanak te strukture, nastanak jednog novog mentaliteta. "U svakom razdoblju izvjesna predodžba o svijetu i stvarima, vladajući kolektivni mentalitet oživljava i prožima cijelu masu društva. Taj mentalitet koji diktira stavove, usmjerava izbore, ukorjenjuje predrasude, usmjerava kretanje društva svakako je civilizacijska činjenica."⁴ Prijelom⁵, diskontinuitet kojim nastupa kršćanstvo iz današnje perspektive izgleda kao radikalni rez s dotadašnjom koncepcijom svijeta, no taj prijelom nije bio tako nagao jer je utemeljenje novih struktura polako zahvaćalo sve razine društva, promjena svakidašnjice i njenih navika trajala je stoljećima, pri čemu je dolazilo do međuprožimanja starih i novih struktura. U svom početku kršćanstvo nastupa kao zahtjev za pregorijevanjem epohe (Sutlić), rana crkva taj zahtjev ublažuje u pokušaju prevrednovanja svih vrijednosti (Nietzsche), da bi uspostavom kršćanstva kao državne religije došlo do ukidanja (Hegel) samo nekih vrijednosti. Uspon kršćanstva od jedne marginalne sekte do državne religije teško je objašnjiva pojava. Nietzscheova teza o tom usponu čini se prilično plauzibilna: "Pobjedu kršćanstva zahvaljujemo njegovim progoniteljima."⁶ Ako na ovu Nietzscheovu misao primijenimo Toynbeejevu shemu izazov - odgovor na izazov koju izlaže u svom djelu *A Study of History*, onda su se progoni i zabrane postavili pred kršćane kao izazov na koji su oni pronalazili odgovore kroz tajno organiziranje, katakombe, tajne skupove, pojačano istrajavanje u vjeri. Kršćanstvo je mjerama zabrana neprekidno bilo prisiljeno na unutrašnje usavršavanje koje će ga dovesti do pobjede. Jedan od razloga progona

---

⁴Fernand Braudel, *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990, str. 53. O raznolikosti struktura dugog trajanja Alberto Tenenti piše: "Tako već unutar dugog trajanja postoje različite vrste: od, na primjer, geološkog ili od kolektivnog psihičkog do onog koje pripada znanstveno-filozofskoj viziji Aristotela ili modelu ekonomija - svijet." ("*Domena dugog trajanja kod Fernanda Braudela*", *Naše teme, Časopis za društvena pitanja*, god. XXXIII(1989), br. 5, str. 1059)

⁵Jedan od bitnih prijeloma koji nastupa s kršćanstvom je masovnija pojava monoteizma u Europi, koji je dotada obilježavao samo male židovske zajednice. Gehlen proboj monoteizma označava kao "apsolutni kulturni prag" s kojim dolazi do "promjena samih struktura svijesti" (v. Arnold Gehlen, *Čovjek i institucije*, Globus, Zagreb, 1994).

⁶Friedrich Nietzsche, *Volja za moć, Mladost*, Zagreb, 1988, str. 93.

kršćana bila je netolerancija⁷ koju su kršćani pokazivali prema drugim vjerovanjima i kultovima i ta netolerancija će biti glavna odlika kršćana kroz daljnju povijest. Iako je kršćanstvo u Augustinovo vrijeme bila jedina dozvoljena vjera, poganska vjerovanja su bila još uvijek utjecajna te Augustin u svojim radovima vodi neprekidnu borbu s njima. Dvojba Dioniz ili Raspeti, koju će Nietzsche ponovo postaviti, tada je bila dvojba između dvije koncepcije svijeta, dvojba između dva pogleda na ljudsku povijest - ili Dioniz koji se vječno vraća ili Krist koji se pojavio samo jednom i neponovljivo odredio daljnje događanje. Augustinova *De civitate Dei* jedna je od najboljih apologija kršćanstva te se upravo u njoj mogu vidjeti sve nove ideje koje nastupaju s kršćanstvom, ideje koje odlikuju kršćansko razumijevanje povijesti i suprotstavljaju ga antičkim koncepcijama povijesti.

Opovješćivanje

R.G. Collingwood u svojoj knjizi *The Idea of History* navodi četiri pojma koji odlikuju kršćansko razumijevanje povijesti: univerzalizam, providnost, apokaliptika i periodizacija. Ova podjela je formalna jer su svi ti pojmovi povezani i uvjetuju jedan drugog. No zbog detaljnijeg pregleda ova četverostruka podjela može se koristiti u analizi Augustinovog opovješćivanja svijeta.

Periodizacija

Augustinova periodizacija pokriva cijeli tijek vremena, od stvaranja svijeta s kojim je stvoreno i vrijeme⁸ do kraja svijeta i vremena, koje završava posljednjim sudom⁹. Povijest po Augustinovoj periodizaciji

---

⁷Tako su progoni kršćana u Rimskom carstvu izazvani, po Grimalovoj tvrdnji, "kršćanskom nesnošljivošću, tuđom ostalim istočnjačkim kultovima: ponajčešće su baš kršćani bili nasrtljivi, te izazivali odbijajući priznati ono što je postalo osnovnim načelom političkog života." (P. Grimal, *La civilisation romaine, prema Michel Cazenave, Roland Auguet, Ludi carevi, August Cesarec, Zagreb, 1990, str. 240*)

⁸"Ti si dakle stvorio sva vremena, i prije svih vremena ti postojiš, i nikad nije postojalo neko vrijeme kad nije bilo vremena." (Aurelije Augustin, *Ispovijesti, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1987, str. 263*) To da su vrijeme i svijet stvoreni i da bog stvara svijet iz ničega ("Ti si postojao, i osim tebe ništa, i od ničega si stvorio nebo i zemlju", *ibid.*, str. 286), radikalna je promjena u odnosu na antičko viđenje

protiče kroz šest razdoblja. "Već je dakle prohujalo pet povijesnih razdoblja. Prvo teče od početka ljudskog roda, tj. od Adama koji je sazdan kao prvi čovjek, pa do Noe koji je za potopa sagradio korabljju. Tu počinje drugo razdoblje... Treće se doba stere od Abrahama do kralja Davida. Četvrto je od Davida do onog sužanjstva koje je odvelo Božji narod u Babilon. Peto je od te seobe do dolaska našeg Gospodina Isusa Krista. Šesto doba teče s Kristovim dolaskom."¹⁰ Augustin se nije upuštao u točno određivanje nadolaska Kraljevstva Božjeg i odbacivao je milenaristička objašnjenja Otkrovenja prema kojima će Krist kraljevati tisuću godina u ovom svijetu. Ljudska povijest teče u dihotomiji dviju civitates: "Dvije su, dakle, ljubavi utemeljile dvije civitates: ljubav prema sebi sve do preziranja Boga rodila je zemaljsku civitas, ljubav prema Bogu sve do preziranja sebe rodila je nebesku civitas."¹¹ Ukoliko bismo poštivali Hegelovo razlikovanje historije i povijesti, tada tijek božje civitas ima značenje povijesnog događanja dok je tijek zemaljske civitas na razini historijskog zbivanja. Istinska povijest kao događanje spasa svoju svrhu nema u zemaljskom svijetu već u onostranosti. Zbog toga je Augustin odbacio "tradicionalno shvaćanje Rima kao četvrtog carstva u Danijelovom proročanstvu, jer je u principu odbacivao svaku svjetskopovijesnu, tj. političku eshatologiju."¹²

Univerzalizam

"Nebeska civitas... sazivlje građane iz svih nacija, iz svih jezika skuplja hodočasničko društvo, ne gledajući na razliku običaja, zakona, institucija pomoću kojih se utvrđuje i održava zemaljski mir; ne dokida niti uništava bilo koju od ovih stvari, štoviše prihvaća i zadržava sve ono što, makar različito u raznim nacijama, teži k jednom te istom cilju: miru na zemlji, pod uvjetom da ne sprečavaju religiju koja

---

svijeta kao vječnog i nestvorenog, a stvaranje iz ničega potpuno proturječi grčkom mišljenju čiji osnovni stav o tome glasi: ex nihilo nihil fit.

⁹*Sudnji dan još pripada vremenu; jer u njemu se još nešto događa: naime, podnošenje računa o ponašanju ljudi tokom celog života. To je sudnji dan: pomilovanje ili prokletstvo svjetskog suca je istinski kraj svih stvari u vremenu i istovremeno početak večnosti." (Kant, Um i sloboda, posebno izdanje časopisa Ideje, Beograd, 1974, str. 126.)*

¹⁰*Aurelije Augustin, Poučavanje neupućenih, Služba Božja, Makarska, 1988, str. 167.*

¹¹*Aurelije Augustin, O Državi Božjoj, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1982, str. LXV; De civ. Dei 14,28*

¹²*Löwith, op. cit., str. 209.*

naučava klanjati se jedinom, najvišem i pravom Bogu."¹³ Povijest spasa prevladava vezanost samo za jedan narod, ona je u pravom smislu internacionalna i povezuje sve ljude u jednu univerzalnu povijest koja je određena Kristom kao apsolutnim eshatološkim događajem. "Kristova je žrtva upravo onaj kolektivni pomak koji od židovskog nacionalnog boga stvara Boga, univerzalnog tvorca i oca ljudskosti u trojedinom aspektu njegove ljubavi."¹⁴ Kristova pojava u potpunosti određuje daljnji tijek povijesti. Povijest kao događanje spasa je linearno proticanje vremena, ona je usmjerena k jednom eshatonu kao apsolutnom kraju. Taj apsolutni kraj je određen Kristovom žrtvom i uskrsnućem, događajem koji postaje središnja točka koordinatnog sustava univerzalne povijesti.

Providnost

Ideja providnosti suprotstavljena je antičkom razumijevanju da je povijest određena sudbinom ili slučajem. Augustin je pobijao fatalizam stoika jer je njihovo razumijevanje sudbine potpuno isključivalo slobodnu volju, koja u kršćanskom razumijevanju grijeha i kazne ima središnje mjesto. Pitanje grijeha¹⁵ važno je za Augustinovo određenje čovjeka i upravo će Augustinovo tumačenje prvobitnog grijeha i svega što se veže za tu temu biti prihvaćeno na saboru u Kartagi 418. Augustinu je bilo neprihvatljivo i razumijevanje da je povijest kontingentno događanje, mišljenje koje svoje porijeklo ima kod epikurejaca. Za Augustina je božja providnost djelatna kroz čitavu ljudsku povijest i ona ravna

---

¹³Augustin, *op. cit.*, str. XX; *De civ. Dei* 19,17

¹⁴Igor Bošnjak, "Črvena paradigma u kršćanstvu", *Treći program Hrvatskog radija*, 27(1990), str. 133.

"Jer si bio zaklan i svojom krvi iskupio Bogu ljude od svakog plemena, jezika, puka i naroda." (*Otk* 5,9)

¹⁵To da diskursi prenose i proizvode moć, kao što je tvrdio Foucault, svoje očitovanje ima i u diskursu o grijehu, koji Augustin utemeljuje kao vladajući diskurs. "Jer nitko nije čist od grijeha pred tobom, čak ni dijete koje je proživjelo jedan dan na zemlji." (Augustin, *op. cit.*, str. 13)

O takvim strategijama moći i diskursima kroz koje moć djeluje Nietzsche kaže: "Psihološki gledano, 'grehovi' su neophodni u svakom sveštenski organizovanom društvu. Oni su pravo održavanje moći, sveštenik živi od grehova, njemu je potrebno da se 'greši'. Najvrhovnije načelo: 'Bog oprašta onome koji se kaje' - jasnije: koji se potčinjava svešteniku." (*Antikrist*, Grafos, Beograd, 1985, str. 37)

kako pojedinačnim životima tako i carstvima. "Dakle, uzrok veličine rimskog carstva nije ni slučajan ni sudbinski... Ljudska kraljevstva nedvojbeno nastaju po božanskoj providnosti."¹⁶

Neposredni povod pisanja *De civitate Dei* jesu verbalni napadi pogana na kršćane zbog pljačke i paleža Rima od strane Alarikovih Vizigota. Oni su optuživali kršćane i njihovog boga da su skrivili tu katastrofu. Augustin međutim za tu katastrofu optužuje upravo pogane i njihove izopačene običaje, i upravo će ta shema biti najčešće objašnjenje za sve katastrofe (ratove, kugu, potrese, požare...) kroz čitav srednji vijek. Božanska providnost, po Augustinovu mišljenju, običava "ratovima popravljati i zatirati izopačene ljudske običaje"¹⁷. Augustinova ideja providnosti ostat će aktualna sve do Bossueta koji će je braniti i dovesti do ekstrema: "Oni su htjeli da odbace jaram providnosti da bi omogućili nezavisnost jedne nerazumne slobode, koja bi im omogućila da vode život po vlastitom nahođenju, bez straha, stege i ograničenja."¹⁸ No ideju providnosti nalazimo i u suvremenoj filozofiji povijesti, ali u jednom prerađenom racionalističkom obliku; tako na primjer Croce u svoje viđenje povijesti unosi ideju providnosti: "Ako je povijest racionalnost, onda je zasigurno vođena Providnošću, ali zapravo takvom providnošću koja se aktualizira u individuumu, i ne djeluje na njega nego u njemu. Ono što je ovdje rečeno o Providnosti nije izraz nagađanja ili vjere, nego izraz umske očevidnosti."¹⁹

Apokaliptika

Za kršćanstvo ne možemo reći da ima svoju sliku svijeta ako poštujemo Heideggerovo mišljenje da je slika svijeta bitno novovjekovna pojava. "Obrati 'slika svijeta novog vijeka' i 'novovjeka slika svijeta' kazuju dvaput isto i pretpostavljaju nešto, što nikad prije nije moglo postojati, naime srednjovjekovna i antička slika svijeta."²⁰ No iako možda i nema svoju sliku svijeta, kršćanstvo na svoj način ima sliku kraja svijeta. Kršćanska slika kraja svijeta vladajuća je slika kroz čitavu europsku srednjovjekovnu povijest, slika posljednjeg suda neizostavna je slika gotovo u svim ranokršćanskim bazilikama. Iščekivanje kraja svijeta i posljednjeg suda neprekidno je prožimalo ljude toga vremena. Sama

---

¹⁶Augustin, *O Državi Božjoj*, str. 323; *De civ. Dei* 5,1.

¹⁷*Ibid.*, str. 19; *De civ. Dei* 1,1.

¹⁸Bossuet, *Discourse sur l'Histoire universelle*, prema Löwith, *op. cit.*, str. 175.

¹⁹Filozofska istraživanja, 46(1992), str. 642-643.

²⁰Martin Heidegger, *Doba slike svijeta*, Razlog, Zagreb, 1969, str. 21.

apokaliptika kao očekivanje predstojećeg kraja svijeta struktura je dugog trajanja koju je kršćanstvo prihvatilo i prilagodilo svojim osnovnim stavovima. "Kršćanska apokaliptika naslijedila je i shemu, a i konkretne crte kasnožidovske spekulacije, a time i blisko-istočnih, te indo-iranskih predodžbi. Ona svoj klasični izraz ima u Ivanovoj objavi."²¹ Događanje spasa određeno je onostranošću, ono nije od ovoga svijeta. Kraljevstvo božje se nikad neće realizirati u povijesti. Augustinova Država Božja moguća je u potpunosti tek nadolaskom kraja svijeta, ona svoj početak ima u kraju povijesti.

Ideja napretka

Kršćanska eshatologija ostala je djelatna i u modernim povijesnim teorijama, ali sada u sekulariziranom obliku kao ideja napretka. Kod samog Augustina ne možemo govoriti o ideji napretka, kretanje vremena je linearno ali ne i progresivno, u samoj povijesti se ne ostvaruje nikakav boljitak. No svojim idejama linearnosti vremena i providnosti Augustin stvara tlo za nastanak modernih ideja napretka. Te moderne ideje svoj pravi izvor imaju u milenarističkom viđenju Joachima de Floreua. "Upravo će od kraja XII. stoljeća prospektiva milenarističkog tipa doživjeti preporod zahvaljujući Joachimu de Floreu (1145-1202), kalabrijskom monahu, čije će proročke riječi, kaže nam povjesničar srednjovjekovnih milenarizama Norman Cohn, 'imati najviše utjecaja u zapadnoj Europi sve do pojave marksizma.'²² Sekularizacija kršćanske eshatologije²³ nije jedini izvor za moderne teorije napretka, one svoj izvor imaju i u sekularizaciji alkemije, kako to lucidno primjećuje Mircea Eliade: "Ideologija nove epohe, koja se temelji na mitu o beskonačnom progresu, a kojoj su povjerenje pribavile eksperimentalne znanosti i industrijalizacija, ta ideologija koja nadahnjuje cijelo XIX. stoljeće i dominira u njemu, prima i preuzima - usprkos svojoj radikalnoj sekularizaciji - tisućljetni san alkemičara."²⁴

---

²¹Geo Widengren, "Apokaliptika", *Treći program Hrvatskog radija*, 27(1990), str. 47.

²²Cazes, *op. cit.*, str. 54.

²³"Moderna filozofija povijesti nastaje iz biblijskog vjerovanja u iskupljenje i završava u sekulariziranju svog eshatološkog prauzora." (Löwith, *op. cit.*, str. 27)

²⁴Mircea Eliade, *Kovači alkemičari*, GZH, Zagreb, 1983, str. 199. Gilbert Durand ideju napretka vidi kao arhetip: "Epska povijest Kelta i Rimljana, herojski progresizam Maya, kao i židovski mesijanizam, samo su varijacije jednog istog stila, kojeg nam intimu otkriva alkemija: želja da se ubrza povijest i

Ideja alkemičara o ubrzanju vremena i ubrzanju prirodnih procesa te ideje kršćanske eshatologije omogućile su moderne znanstvene i društvene teorije koje su dovele do industrijske i građanske revolucije. Čovjek je na sebe preuzeo rad vremena²⁵ a namjesto eshatoloških nadanja postavio vjeru u napredak modernu religiju koja mu je pružala temeljnu sigurnost u postojanu budućnost²⁶. Ta se vjera realizirala u obliku terora društvenih revolucija i u devastaciji Zemlje koju su prouzročile industrijske revolucije. Sve moderne povijesne teorije kao različite konfesije religije napretka završile su kao infernalizacija utopijskih projekata²⁷.

Raspovješćivanje

Danas postaje nužno jedno raspovješćivanje svijeta, raspovješćivanje u kojem zajedno s Ivanom Karamazovim vraćamo ulaznicu kako onostranim tako i ovostranim eshatologijama. Raspovješćivanje svijeta ima značenje oslobađanja čovjeka i prirode od terora Povijesti, Povijesti koja svojim pogledom nezainteresirano prelazi preko pojedinačne patnje i usmjerava ga prema različitim eshatonima, Povijesti koja uvijek odabire perspektivu²⁸ iz koje se povijesna klaonica doima kao smisleno i

---

vrijeme." (Gilbert Durand, *Antropološke strukture imaginarnog*, August Cesarec, Zagreb, 1991, str. 301)

²⁵"Zato je tragična veličina modernog čovjeka u tome što je on prvi u povijesti imao smjelosti da preuzme - što se mijenjanja Prirode tiče - rad Vremena." (Eliade, *op. cit.*, str. 202)

²⁶"Pojam napretka nije služio samo vraćanju u ovostranost eshatoloških nadanja, nego i tome da se budućnost kao izvor uznemirenja opet začepi pomoću teleoloških konstrukcija povijesti." (Jürgen Habermas, *Filozofski diskurs moderne*, Globus, Zagreb, 1988, str. 17)

²⁷Da sve utopije svoju osnovu imaju u kršćanskoj eshatologiji, genijalno izlaže Cioran u svom djelu *Historija i utopija*: "Uskoro će svemu doći kraj; i bit će novo nebo i nova zemlja', čitamo u *Apokalipsi*. Isključite nebo, zadržite samo 'novu zemlju' i eto vam tajne formule utopijskih sustava; veće preciznosti radi, možda bi umjesto 'zemlje' trebalo stajati 'država'; ali to je tek detalj; važna je izglednost novog nadolaska, groznica bitnog čekanja." (Emile Cioran, *Volja k nemoći*, Demetra, Zagreb, 1995, str. 78)

²⁸Filozofija povijesti započinje kao apologija i to ostaje sve do svoga kraja. Razlika je samo u idejama koje se brane i perspektivi koja se pri tome zauzima. Po pitanju zauzimanja perspektive Bossuet i Hegel su nenadmašivi. "Ako znate naći točku iz koje se stvari moraju promatrati, onda će sve nepravde

preogresivno događanje. Raspovješćivanje ne znači nestanak povijesti, već, naprotiv, ima značenje umnožavanja povijesti, umnožavanja koje ide do svakog pojedinačnog života. "Godine 1833. Carlyle je kazao da je sveopća povijest sveta knjiga koju svi ljudi pišu i čitaju, i nastoje razumjeti, i u kojoj su, također, i sami upisani."²⁹

---

biti ispravljene i tamo, gdje ste prije gledali nered, vidjećete samo mudrost." (Bossuet, Discourse sur l'Histoire universelle, prema Löwith, op. cit., str. 176) "No i onda ako promatramo povijest kao takvu klaonicu, na kojoj se kao žrtva prinosi sreća naroda, mudrost država i krepost individuuma, javlja se nužno s tom mišlju i pitanje, kome, kakvoj su se krajnjoj svrsi prinosile te najveće žrtve." (Hegel, Filozofija povijesti, Naprijed, Zagreb, 1966, str. 26)

²⁹J.L. Borges, "Djelomične čarolije Quijotea", *Druga istraživanja u: Sabrana djela 1944-1952*, Zagreb, 1985, str. 133.